

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

PEDAGOGIKA FAKULTETI

“BOSHLANG'ICH TA'LIM METODIKASI” KAFEDRASI

5111700 - boshlang'ich ta'lim va sport - tarbiyaviy ish yo'nalishi

3-KURS

OCHILOVA MAFTUNANING

“ONA TILI O'QITISH METODIKASI” FANIDAN

KURS ISHI

**MAVZU: 1-4-SINFDA FE'L YASOVCHI
QO'SHIMCHALAR MAVZUSINI O'RGANISH**

Ilmiy rahbar:

kat.o'qituvchi: Qurbonov Z.

**Kurs ishi Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasida 2016 yil ____iyulda himoya qilindi va
____foizga baholandi**

Komissiya raisi:_____

A'zolari:_____

Samarqand 2016-yil

Samarqand davlat universiteti Pedagogika fakulteti «Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish» yo'nalishi 3-kurs talabasi Ochilova Maftunaning «1-4-sinfda fe'l yasovchi qo'shimchalar mavzusini o'rganish» nomli kursishiga

MULOHAZA

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida ko'zda tutiladigan maqsadlardan biri o'quvchilarni o'z ustida ishlash, nutqini rivojlantirish, izlanish va yangiliklarni ixtiro qilishlarini hisobga olishdir. Shuning uchun ham boshlang'ich sinflarda o'tiladigan har bir darsni noan'anaviy usullar asosida tashkil etish yaxshi natija beradi. Shu jihatdan ushbu bitiruv malakaviy ish uchun tanlangan mavzu dolzarbdir.

Ochilova Maftuna o'z oldiga noan'anaviy usullar yordamida ta'lim tarbiya berishni, yosh avlodning bilim va ko'nikmalarini oshirishni maqsad qilib olgan. Ishning kirish qismida mavzuning dolzarbligi, tadqiqot ishining oldiga qo'ygan maqsad va vazifalari, ishni yozishga asoslangan manbalar, tadqiqotning tuzilishi va mundarijasi haqida ma'lumotlar berilgan.

Birinchi bobda: Ona tili darslarining maqsad va vazifalari, ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati, ona tili darslarida qo'llaniladigan metodlar ning vazifalari haqida fikrlar bayon qilinadi.

Ikkinchi bobda: So'zlarning aloqa- munosabat shakllarini o'qitish metodikasi, aloqa-munosabat shakllarining vazifalari ustida ishlash, so'z turkumlari bo'yicha tahlilnamunalar haqida ma'lumotlar berilgan.

Ishning so'ngida xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati ham keltirib o'tilgan.

Ishning xulosa qismida yuqoridagi boblarda ko'rsatilgan ma'lumotlarga tayanib umumiy xulosa chiqarilgan.

Kurs ishining oxirida foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati alfavit tartibida berilgan.

Ishda ayrim imloviy xatolar ham uchraydi, bu ishning umumiy mazmuniga ta'sir etmaydi.

Xulosa qilib aytganda, kurs ishi talablariga to'g'ri keladi va uni himoyaga tavsiya etaman.

Ilmiy rahbar:

katta.o'qt. Z.Qurbonov

MUNDARIJA

Kirish

I:Bob. Boshlang'ichsinflarda ona tilinio'rgatishningmazmuni va vazifalari

I.1. Maktabda ona tili o'rgatishning mazmuni va ahamiyati

II:Bob.Grammatik tushunchalarning samarali o'zlashishini ta'minlaydigan metodik shartlar

II.1.Tushunchani o'zlashtirish ustida ishlash jarayoni

II.2.Ot so'z turkumini o'rgatishning metodik shartlari

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar

Reja

Kirish

I:Bob. Boshlang'ichsinflarda ona tilinio'rgatishningmazmuni va vazifalari

I.1. Maktabda ona tili o'rgatishning mazmuni va ahamiyati

II:Bob. Grammatik tushunchalarning samarali o'zlashishini ta'minlaydigan metodik shartla

II.1.Tushunchani o'zlashtirish ustida ishlash jarayoni

II.2.«Fe'l»ning lug'aviy shakllari va ma'noviy guruhlari ustida ishlash.

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar

Kirish.

Kurs ishining umumiy tavsifi.

Mavzuning dolzarbligi. Ona tili darslari fan o'qituvchilari tomonidan puxta o'ylangan, ma'lum tizimga solingan, o'quvchilar aqliy bilimlarini charxlaydigan bo'lishi lozim. Zotan, "Milliy dastur"da ko'zda tutilgan asosiy masala – O'zbekistonning kelajagi bo'lgan barkamol avlod, komil insonni tarbiyalab voyaga yetkazish jamiyatning oldida turgan muhim vazifadir.

"To'qqiz yillik (1-9- sinflar) o'qishdan iborat umumiy o'rta ta'lim majburiydir. Ta'limning bu turi boshlang'ich ta'limni (1-4-sinflar) qamrab oladi hamda o'quvchilarning fanlar asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlarini, ularda bilim o'zlashtirish ehtiyojlari, asosiy o'quv-ilmiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarni mehnat ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni va kasb tanlashni shakllantiradi"¹

Kelajagimizbo'lganyoshavlodbilimegallashdaboshlang'ichta'limdao'tiladiganfanlarnichuqur, onglitarzdao'zlashtirishlarimuhimsanaladi. Shunday ekan, bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda boshlang'ich ta'limdagi fanlarni o'tishda jahon andozalariga mos va xos bo'lgan o'qitish usullaridan foydalanish muhimdir.

Kurs ishi uchun tanlangan mavzu ana shu jihati bilan ahamiyatlidir.

Bugungi kunda o'qituvchilik kasbiga nihoyatda yuksak mas'uliyatlar qo'yilmoqda, chunki biz o'qituvchi-murabbiylar qo'lga farzandlarimiz taqdirini

¹Qarang: Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida "Oliy ta'lim" Me'yoriy hujjatlar to'plami. Toshkent. "Sharq" nashriyoti.35-bet.2001-yil.

ishonib topshiramiz. Shu jihatdan tanlangan mavzu hozirgi vaqtda olib borilayotgan ta'lim-tarbiya ishlarining eng dolzarb mavzularidan sanaladi.

Kurs ishining oldiga qo'ygan maqsad va vazifalari. Maktab o'quvchilari, ayniqsa, 4-sinf o'quvchilari ma'lum darajada ona tili va o'qish ko'nikmasini egallaganliklari uchun ularni mashqlar, shuningdek matn ustida mustaqil ishlashga ko'proq e'tibor berish lozim.

O'quvchilarning topshiriqni tez, to'g'ri bajarishi uchun qulay usullarni tanlay bilishi, ishga ijodiy yondashishi muhimdir. O'quvchilarni ishni bunday o'ylab, izchil bajarish ko'nikmalari o'z-o'zidan hosil bo'lmaydi, albatta. Bunday ko'nikmalarni bolalar o'qituvchining alohida o'tkaziladigan mashqlari orqali egallaydilar. Faqatgina o'qituvchi rahbarligida ishlagandagina, ular fikrlashga, amaliy mashg'ulotlarni ijodiy bajarishga, yo'l qo'yilgan xatolarni topish va uni tuzatishga o'rganadilar.

Biz ushbu mavzuni yoritishda, malakaviy amaliyotda o'tagan tajribamizga suyanib, 4-sinf maktab o'quvchilarida o'tkazilgan dars jarayoni grammatik mashqlarni bajarish va tashkil etishga oid fikrlarimizni bayon qilamiz.

Kurs ishini yozishda asoslangan materiallar. Ushbu ishni yozishda Prezidentimiz I.A.Karimovning qator asarlari, xususan, "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch", singari asarlaridan, shuningdek, Yusupov M., Mahmudova M., Rahmonbekova S., Qosimova K., Matchonov S., G'ulomov M., Solihov O. singari olim va metodistlarning asarlaridan, ilmiy tadqiqot, monografiya va maqollaridan foydalanib ish ko'rdik.

Kursishning yozilishida qo'llanilgan metod. Albatta, ona tili darslari va mashg'ulotlar o'qituvchi tomonidan uning rahbarligida o'tkaziladi. Bu o'z navbatida, o'qituvchi tomonidan puxta o'ylangan, rejalashtirilgan, ma'lum tizimga solingan va mazmunli bo'lishi talab qilinadi.

Biz mazkur bitiruv ishimizni olgan bilim va tajribamizga tayangan holda, shuningdek, pedagogik amaliyot o'tgan Samarqand tumanidagi 46-umumta'lim maktabidagi o'qituvchilarning ish tajribasiga suyanan holda yoritishga harakat qildik.

Kurs ishning ilmiy yangiligi. Darhaqiqat, ona tili darslari orqali o'quvchilarning bilim olish samaradorligini oshirishda ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish o'z navbatida yangilik sanaladi. Chunki, ona tili darslarida ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun yangilik bo'lmasa-da, uni tashkil etish, unumli va samarali bo'lishiga erishish ko'p jihatdan sinf o'qituvchisining mahoratiga bog'liq.

Ona tilidan bilim samaradorligini oshirish o'quvchilar ongini rivojlantiradi, fikrlash qobiliyatini o'stiradi, dadil fikr-mulohazalar aytishga chorlaydi. O'z fikrini aytish, yozish uchun imkoniyat yaratadi. Kelajakda ilmiy salohiyatga erishish uchun keng yo'l ochib beradi.

Kursishning amaliy ahamiyati. Ushbu bitiruv malakaviy ishidan pedagogika va psixologiya, defektologiya bo'limlarining talablari kurs va bitiruv ishlarini yozishda, o'zbek adabiyoti tarixini o'rganishda, shuningdek, boshlang'ich sinf o'qituvchilari fakultativ mashg'ulotlarda, sinf rahbarlari va adabiyot o'qituvchilari esa, turli lingvistik mashqlarni bajarishda foydalanishlari mumkin.

Kursishning tuzilishi. Bitiruv ishi kirish, ikki bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

Kursishning mundarijasi. Kirish qismida, umuman, mavzuning dolzarbligi, uning oldiga qo'ygan maqsad va vazifalari, ishning ilmiy yangiligi, tahlil uslubi, ishning amaliy ahamiyati hamda shakily tuzilishi haqida fikr yuritilgan.

Birinchi bob: Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'rgatishning mazmuni va vazifalari, maktabda ona tili o'rgatishning mazmuni va ahamiyatiga doir fikrlar bayon qilinadi.

Ikkinchi bob. Grammatik tushunchalarning samarali o'zlashishini ta'minlaydigan metodik shartlar, tushunchani o'zlashtirish ustida ishlash jarayoni, ot so'z turkumini o'rgatishning metodik shartlari haqida ma'lumotlar berilgan.

I:Bob. Boshlang'ichsinflarda ona tilinio'rgatishningmazmunihamda vazifalari

I.1. Maktabda ona tili o'rgatishning mazmuni va ahamiyati

Maktablarda ona tili o'rgatishning mazmuni jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida davlatimizning maktab oldiga qo'ygan vazifasiga moslangan. Bu vazifalar qo'p qirrali bo'lib, ularni bajarish o'quvchilar ongini o'stirishga, ularga g'oyaviy-siyosiy, axloqiy, estetik va mehnat tarbiyasini berishga yo'naltirilgan. Ona tilini o'rgatish natijasida o'quvchilarda o'z fikrini grammatik to'g'ri, uslubiy aniq, mazmunli, ohangga rioya qilib ifodalay olish va uni imloviy to'g'ri yoza olish ko'nikmalari shakllantiriladi. Bu vazifa o'quv predmeti sifatida o'zbek tilining o'ziga xos xususiyati bo'lib, o'quvchini shaxs sifatida shakllantirishga yo'naltirilgan umumta'lim vazifalari bilan bog'liq holda amalga oshiriladi.

Ona tili kursida beriladigan bilimlar mazmunini o'zbek tilining tovush tuzilishi va yozma nutqda tovushlarni ifodalash usullari haqidagi (fonetik va grafik); so'zlarning o'zgarishi va gapda so'zlarning bog'lanishi haqidagi (grammatik, ya'ni morfologik va sintaktik); so'zning morfemik tarkibi va so'z yasallash usullari haqidagi (so'z yasallashiga doir); so'zlarning leksik-semantik guruhi haqidagi (leksikologik); o'zbek tilining to'g'ri yozuv tamoyillari va tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi (orfografik va punktuatsion) bilimlar tashkil etadi. Bu bilimlar, birinchidan, grammatik, fonetik, so'z yasallashiga oid tushunchalarda, ikkinchidan, grafik, orfografik, punktuatsion qoidalarda namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, o'zbek tili kursi fonetik, grafik, morfologik, sintaktik va boshqa ko'nikma va malakalarni ham o'z ichiga oladi.

Tilni o'rganish jarayonida o'quvchilarda boshqa ko'pgina o'quv predmetlari uchun umumiy bo'lgan ko'nikmalar (predmetlararo ko'nikmalar)ni hosil qilish ustida ham ish olib boriladi. Pedagogikada bunday predmetlararo ko'nikmalarga analiz, sintez, abstraktlashtirish (til hodisalarini fikran tasavvur etish), umumlashtirish, guruhlash, taqqoslash kabilar kiradi. Ushbu ko'nikmalarni o'quvchilarda shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash ularning o'quv

faoliyatini faollashtirishga, bilimlarini muvaffaqiyatli egallashlariga imkoniyat yaratadi. Ona tili kursidan hosil qilinadigan maxsus ko'nikmalar bilan predmetlararo ko'nikmalar, bir-biridan ajratilmagan holda o'quv-tarbiyaviy jarayonda shakllantiriladi.

Beriladigan bilim va o'quvchilarda hosil qilinadigan maxsus ko'nikmalar maktab dasturlari va davlat ta'lim standartida qayd etilgan.

Boshlang'ich sinflarda o'rganish uchun tilni ongli egallashga va o'quvchilarda grafik va imloviy malakalarni shakllantirishga zamin bo'ladigan bilimlar tanlangan. Fonetika va grafika sohasida o'quvchilar so'zning tovush tarkibini, unli va undosh tovushlarning o'ziga xos xususiyatlarini, so'zda tovushning ma'noni farqlashdagi ahamiyatini to'g'ri tushunishga imkon beradigan bilimlarni o'zlashtiradilar, shuningdek, ularga so'zning tovush va grafik shakli o'rtasidagi nisbat (bog'lanish)ni ongli aniqlash, so'zni to'g'ri yozish imkoniyati yaratiladi. Morfologiya sohasidan ham so'zni ongli o'zlashtirish, uni to'g'ri ishlatish uchun katta amaliy ahamiyatga ega bo'lgan bilimlar tanlangan. Boshlang'ich sinf o'quvchilari I sinfdan boshlab so'z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, fe'l)ni har xil saviyada o'rganadilar.

Sintaksisdan dasturga nutq birligi sifatida gap haqidagi, gapda so'zlarning bog'lanishi, bosh va ikkinchi darajali bo'laklar haqidagi bilimlar kiritilgan. So'zning morfemik tarkibi yuzasidan har bir morfemaning muhim belgilarini, ularning ahamiyati va so'zda bir-biriga ta'sirini boshlang'ich sinf o'quvchilari tushunadigan va so'zlarni to'g'ri yozishda foydalanishlari uchun zarur bo'lgan hajmda ma'lumot berilgan.

Dasturda "Leksika" bo'limi alohida berilmagan, ammo o'quvchilar so'zlarning leksik-semantik guruhlarini (sinonimlar, antonimlar) haqida, ularning leksik ma'nolari haqida so'z turkumlari va so'z tarkibini o'rganish jarayonida ma'lumot oladilar.

Boshlang'ich sinflar ona tili kursi 1-4-sinflarda tilning hamma tomonlari o'zaro bog'liq holda o'rganilishi hisobga olinib tuzilgan, har bir sinfda fonetika, leksika, grammatika va so'z yasalishi haqidaelementar bilim beriladi. Kursning bunday qurilishi tilning barcha tomonlarini bir-biriga o'zaro ta'sir etadigan bir butun hodisa sifatida o'rganishni taqozo etadi. Tilni o'rganishga bunday yondashish ta'lim jaryonini o'quvchilar nutqini o'stirish vazifasini hal etishga yo'naltirish imkonini beradi.

Dasturning "Grammatika, imlo va nutq o'stirish" bo'limi har bir sinfda quyidagicha qismlarni o'z ichiga oladi: "Tovushlar va harflar", "So'z", "Gap", "Bog'lanishli nutq". Asosiy mavzular bosqichli izchillik tamoyiliga asoslanib, har to'rt sinfda o'rganiladi. Har bir sinfda yetakchi mavzular ajratiladi. 1-sinfda fonetika va grafikaga oid mavzularni o'rganishga katta o'rin beriladi, chunki o'quvchilar o'qish va yozish jarayonini egallaydilar. 3- sinfda so'zning morfemik tarkibi va gapni o'rganish muhim hisoblanadi. So'z yasalishiga doir bilimlar asosida o'quvchilarda so'zning leksik ma'nosiga, undan nutqda foydalanishga ongli munosabat o'sadi. 4-sinfda so'z turkumlarini o'rganish birinchi o'ringa qo'yiladi (morfologik bilim chuqurlashtiriladi, otlarning egalik va kelishik qo'shimchalarini, fe'llarning tuslovchi qo'shimchalarini to'g'ri yozish malakalari shakllantiriladi).

Bog'lanishli nutq ustida to'rt yil davomida grammatik va orfografik materiallarni o'rganish bilan bog'liq holda reja asosida ish olib boriladi.

Onatilidarslaridatilhodisalarima'nosi (semantikasi),qurilishi, vazifasi jihatidan o'rganiladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan kundan boshlab jamiyatni isloh qilish siyosatini kun tartibiga qo'ydi. Barcha sohalardagi kabi ta'lim sohasini isloh qilish siyosati ham izchillik bilan amalga oshirila boshlandi.

Boshlang'ich ta'lim bo'yicha Yangi tahrirdagi Davlat ta'lim standarti ham mustaqillik davridagi tajribalar natijasi sifatida maydonga keldi. U boshlang'ich

ta'lim darsliklari va metodik qo'llanmalarining yangi avlodini yaratishda dasturulamal vazifasini o'tamoqda.

Boshlang'ich ta'lim Davlat ta'lim standartining "Kirish" qismida *"Boshlang'ich ta'lim jarayoni bolaning mantiqiy tafakkur qila olish salohiyati, aqliy rivojlanishi, dunyoqarashi, kommunikativ savodxonligi va o'z-o'zini anglash salohiyatini shakllantirishga, jismonan sog'lom bo'lishga, moddiy borliq go'zalliklarini his eta olishga, go'zallik va nafosatdan zavqlana olish, milliy urf-odatlarini o'zida singdirish va ardoqlash, ularga rioya qilishga o'rgatadi"*, – deb alohida ta'kidlangan.

Boshlang'ich ta'lim oldiga qo'yilgan bu kabi talablarni amalga oshirish ta'lim mazmunini aniq belgilab olishni, o'qitishga yangicha yondashuvni taqozo etadi.

Davlat ta'lim standartida ta'kidlanganidek, "Boshlang'ich ta'lim bosqichida davlat va jamiyat tomonidan qo'yiladigan talab"da ta'lim sohalari bo'yicha o'zaro muvofiqlik, mutanosiblik, uyg'unlik to'la ta'minlangan bo'lmog'i kerak. SHu jihatdan boshlang'ich ta'lim standartini belgilash ta'lim jarayonining tarkibini va xuddi shu tarkib komponentlarining mazmunini modernizatsiyalash, boshlang'ich ta'lim jarayonida yangi, zamonaviy pedagogik texnologiyani qo'llash imkonini beradi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limi mazmuni ta'lim mazkur bosqichiga qo'yilgan talablardan kelib chiqib belgilanadi.

II:Bob. Grammatik tushunchalarning samarali o'zlashishini ta'minlaydigan metodik shartlar

II.1. Tushunchani o'zlashtirish ustida ishlash jarayoni

‘Tushuncha atrof-muhitdagi predmet va hodisalarning muhim belgilari va o‘zaro aloqadorligi aks ettirilgan tafakkur shaklini tasvirlab ko‘rsatadi.

Grammatik tushunchalarda ham, boshqa tushunchalar kabi, hodisalarning muhim belgilari umumlashtirilgan holda aks ettiriladi. Til hodisalarining o‘ziga xos xususiyati, ya‘ni tushunchaning mazmun tomoni grammatik tushunchaning o‘ziga xos xususiyatini keltirib chiqaradi. Til hodisalari, til kategoriyalari boshqa hodisalarga nisbatan juda mavhumligi bilan farqlanadi. Biologik tushunchalarni shakllantirishda belgilarini kuzatish, bir tizimga solish va umumlashtirish mumkin bo‘lgan aniq hodisalar va predmetlar material sifatida asos qilib olinadi. Grammatik tushunchalar esa so‘z, so‘z birikmasi, gap, morfema, leksema, fonema va boshqalarning o‘ziga xos muhim belgilarini aniqlash va umumlashtirish natijasi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, kishilar tomonidan yaratilgan grammatik tushunchaga asos bo‘lgan dastlabki materialning o‘zi yetarli darajada mavhumdir. Demak, grammatik tushunchalar umumlashtirilganlarning yana umumlashtirilgani hisoblanadi.

Grammatik tushunchaning bu xususiyatlari tufayli o‘quvchilarda tushuncha juda ko‘p qiyinchilik bilan shakllanadi. Grammatik tushunchani bilib olish uchun mavhum tafakkur ma‘lum darajada rivojlangan bo‘lishi lozim. Mavhum tafakkur ta‘lim jarayonida vujudga keladi va maxsus mashqlarni talab qiladi. Bu mashqlar muayyan aqliy ko‘nikmalarni va lingvistik tasavvur hamda bilimlar yig‘indisini shakllantirishga qaratilgan bo‘lishi zarur. Ko‘pgina ruhshunos olimlarning tekshirishlari natijasida aniqlanishicha, tushunchani shakllantirish jarayoni tafakkurga oid analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, aniqlashtirish amallarini bilib olish jarayoni ham hisoblanadi. O‘quvchilarda tushunchani shakllantirishning natijasi ularning mavhumlashtirish faoliyatining qay darajada o‘sganligiga bog‘liq.

Mavhumlashtirishda qiynaladigan o‘quvchilar so‘zlarni taqqoslay olmaydilar va ularning muhim grammatik belgilariga ko‘ra bir guruhga birlashtira olmaydilar, tushunchani shakllantirishda qiynaladilar va xatoga yo‘l qo‘yadilar. Masalan, fe‘l o‘rganilganda o‘quvchilar fe‘l predmetning harakatini bildirishini bilib oladilar.

Yurmoq, o'qimoq, olmoq kabi fe'llarda leksik ma'no grammatik ma'noga mos keladi. Ko'p fe'llarda bunday moslik bo'lmaydi. Grammatikada predmet harakati deyilganda, harakat bilan birga predmetning holati, uning boshqa predmetlarga munosabati, predmet belgisining o'zgarishi kabilar ham tushuniladi: *uxlamoq, o'ylamoq, sevmok, o'smoq, ko'karmoq* va hokazo. Predmet harakatini bunday keng ma'noda, umumlashtirilgan holda tushunish endigina tilni o'rgana boshlagan o'quvchilarga qiyinlik qiladi, ular harakatni ko'proq yurish, siljish ma'nosida aniq tasavvur qiladilar. SHuning uchun fe'lni o'rganishning boshlang'ich bosqichida *yotmoq, kasallanmoq, turmoq, qizarmoq* kabi so'zlarni predmet harakatini bildiradi deb hisoblamaydilar. Bunday hodisani o'tni o'rganishda ham uchratish mumkin. Ayrim o'quvchilar *tinchlik, qahramonlik, qadam* kabi so'zlarni ot turkumiga kiritmaydilar. Tushunchani shakllantirish uchun o'quvchilarda mavhumlashtirish ko'nikmasini o'stirish, ular diqqatini so'zning aniq leksik ma'nosidan grammatik ma'nosiga qaratish va shu guruhdagi so'zlarga oid umumiy, grammatik belgilarni hisobga olgan holda, ularni bir guruhga birlashtirish talab etiladi. Masalan, k i m? yoki n i m a? so'rog'iga javob bo'ladigan barcha so'zlar "ot" turkumiga birlashadi; predmet bildirish, son (birlik va ko'plikda kelish), egalik qo'shimchalari bilan o'zgarish, kelishiklar bilan turlanish bu so'zlar uchun umumiy grammatik belgilar hisoblanadi. Tushunchani shakllantirishda xatoning oldini olish uchun ta'lim berish jarayonida qator metodik talablarga rioya qilinadi.

Grammatik tushunchani o'zlashtirish uzoq davom etadigan va kichik yoshdagi o'quvchilar uchun ancha murakkab jarayondir. O'qituvchi boshlang'ich sinflarda tushunchani o'zlashtirishga oid ishlarni tashkil etishda o'rganiladigan tushunchaning lingvistik mohiyatini, bilimlarni o'zlashtirish jarayonining psixologik-didaktik xususiyatlarini, o'quvchilarning nutqiy va aqliy o'sishi bir-birini taqozo etishini, grammatik bilimning nutqdagi o'rnini asos qilib oladi.

Grammatik tushunchalarda til hodisalarining muhim belgilari umumlashtiriladi. Tushunchani o'zlashtirish ustida ishlash jarayonida o'rganiladigan tushunchaning muhim belgilarini ajratish maqsadida muayyan til

materiali analiz qilinadi. Masalan, so'z o'zgartuvchi qo'shimcha uchun quyidagi ikki muhim belgi xarakterli:

1) so'z o'zgartuvchi qo'shimcha – so'zning o'zgaradigan qismi;

2) so'z o'zgartuvchi qo'shimcha sintaktik vazifani bajaradi, ya'ni gapda so'zlarni bog'lash uchun xizmat qiladi.

Tushunchani o'zlashtirishga oid ishlarda o'qituvchi muayyan bir tushunchaning muhim belgilarini aniqlab oladi, dastur talabiga ko'ra, shu sinf o'quvchilarini tushunchaning qanday belgilari bilan tanishtirishni, foydalanganda yaxshi natija beradigan leksik materiallarni, metodik usul va vositalarni belgilab oladi.

Til materialini analiz qilish jarayonida o'rganiladigan tushunchaning muhim belgilari ajratiladi (*tushuncha ustida ishlashning birinchi bosqichi*), so'ng belgilar o'rtasidagi bog'lanish topiladi, bir tushunchaning xususiyati sifatida ular orasidagi o'zaro munosabati aniqlanadi, atama beriladi (*tushuncha ustida ishlashning ikkinchi bosqichi*). O'quvchilar o'rganilgan tushuncha mohiyatini anglashlari va bilimlarni nutq tajribasiga tatbiq etishlari uchun tushuncha ta'rifini aniq ifodalash ustida ishlanadi (*tushuncha ustida ishlashning uchinchi bosqichi*); *to'rtinchi bosqich*da o'rganilgan kategoriyani bilib olish uchun mashq qilinadi; amaliy vazifani hal qilish maqsadida (fikrni aniq ifodalash, so'zni va gapni to'g'ri yozish uchun) o'quvchilarda tushunchaga asoslanish ko'nikmasi shakllantiriladi.

SHunday qilib, tilga oid tushunchalarni shakllantirish jarayoni shartli ravishda to'rt bosqichga bo'linadi:

Birinchi bosqich – tushunchaning muhim belgilarini ajratish maqsadida til materialini tahlil qilish. Bu bosqichda ma'lum so'z va gaplarning leksik ma'nosidan kelib chiqib mavhumlashtirish amalga oshiriladi va shu til hodisasi, til kategoriyasi uchun umumiy hisoblangani ajratiladi. O'quvchilar tahlil qilish va mavhumlashtirish aqliy amalini bilib oladilar.

Ikkinchi bosqich – tushunchaning belgilarini umumlashtirish, ular orasidagi bog'lanishni aniqlash(tushunchalarning ichki bog'lanishini aniqlash), atamani berish. O'quvchilar taqqoslash va tarkib amalini bilib oladilar.

Uchinchi bosqich – tushuncha ta'rifini ifodalashni tushunish, belgilar mohiyatini va ular orasidagi bog'lanishni aniqlash.

To'rtinchi bosqich – yangi til materialini asosida o'rganilayotgan tushunchani aniqlashtirish, bilim tajribaga tatbiq etiladigan mashqlar ishlash, o'rganilayotgan tushunchaning ilgari o'zlashtirilgan tushunchalar bilan bog'lanishini aniqlash.

Ko'rsatilgan bosqichlarni “fe'l” grammatik tushunchasini shakllantirish jarayoni misolida ko'rib chiqaylik:

Tushuncha ustida ishlash til materialini tahlil qilish va tushunchaning muhim belgilarini aniqlashdan boshlanadi. Ko'pgina tekshirishlar, agar o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida muayyan vazifani bajarish bilan dastlabki til materialini o'zlari tuzsalar yoki tanlasalar, ularning analitik faoliyati samaradorligi ortishini ko'rsatdi. Masalan, o'quvchilar harakatlarini kuzatish asosida gap tuzadilar. Darsda o'quvchilarni fe'ldan foydalanish va e'tibor bilan yozishga undaydigan qulay nutqiy vaziyat yaratiladi. Ekskursiya, yaqinda ko'rilgan film, shu darsda ko'rsatilgan diafilmning biror qismi, o'qilgan hikoya, rasm materialini yuzasidan gaplar tuzish ham mumkin. Gap tuzishda fikrni aniq ifodalaydigan kerakli so'z (fe'l)ni jamoa bo'lib topish imkonini beradigan vaziyat yaratish muhimdir. Masalan, mavzuni o'rganishdan oldin o'quvchilar bahorda tabiatda yuz beradigan o'zgarishlarni kuzatadilar.

O'qituvchi: – Bahorda tabiatda qanday o'zgarishlar yuz beradi?

O'quvchilar: – Kunlar isiydi.

– O'tlar ko'karadi.

– Daraxtlar kurtak chiqaradi.

–Bodom gullaydi.

–Dastlab shaftoli, o’riklar gullaydi.

– Olma keyinroq gullaydi.

O’quvchilar o’qituvchi tavsiya qilgan bir necha gapni izohlab yozadilar.

O’qituvchi: – Narsaning harakatini ifodalash uchun siz qaysi so’zlardan foydalandingiz? Ularning tagiga ikki to’g’ri chiziq chizing (O’quvchilar vazifani bajaradilar).

– Harakatni bildirgan so’zlarga so’roq bering va taqqoslang (O’quvchilar *nima qildi? nima qilyapti? nima qiladi?* so’roqlarini beradilar).

– Endi darslikda fe’l haqida nima deyilganini o’qing.

– SHaxs va narsaning harakatini bildirgan so’zlar qanday ataladi, ular qanday so’roqlarga javob bo’ladi?

– *Bodom gulladi. Olma gullaydi* gaplarini gap bo’laklariga ko’ra tahlil qiling (O’quvchilar eganing tagiga bir, kesimning tagiga ikki to’g’ri chiziq chizadilar)

– *Gulladi, gullaydi* fe’llari gapda qaysi bo’lak vazifasida kelgan? (Kesim.)

– Endi fe’l haqida nimalarni bilib oldingiz? Rejadan foydalanib ayting (umumlashtiring):

1. Fe’l nima? (*So’z*)

2. Nimani bildiradi? (*SHaxs va narsaning harakatini*)

3. Qanday so’roqlarga javob bo’ladi? (*Nima qildi? Nima qilyapti? Nima qiladi?*)

4. Qaysi gap bo’lagi vazifasida keladi? (*Kesim*)

– Kitobdagi qoidada rejaning qaysilariga javob berilgan? Rejani o’qing va unga javob bering.

O'quvchilar kitobdagi va qo'shimcha mashqlarni ishlaydilar.

– Fe'ldan boshqa yana qanday so'z turkumlarini bilasiz? (Ot, sifat, son, olmosh)

– So'zlarni taqqoslang: *gul*, *gulli*, *gulladi*. So'z turkumlari (ot, sifat, fe'l) bir-biridan qanday farqlanadi? (O'quvchilar rejadan foydalanib javob beradilar).

O'quvchilar mustaqil bir necha gap tuzadilar, ayrimlarini yozib, fe'llarning tagiga chizadilar.

Bu dars fragmentida tushuncha bilan tanishtirish jarayonining yuqoridagi to'rt bosqichi qisqa shaklda o'z aksini topgan. Biroq bu darsda o'quvchilar tushuncha bilan faqat tanishtirildi, uni o'zlashtirish uchun esa dasturda mavzuni o'rganishga ajratilgan barcha darslardagi mashqlar tizimini bajarish lozim. Mavzuni o'rganish jarayonida "Fe'l" tushunchasi chuqurlashadi va kengayadi, o'quvchilar fe'lning yangi belgilarini o'rganadilar (fe'llarda bo'lishli va bo'lishsizlik, ularning shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanishi, fe'l zamonlari). O'quvchilarda fe'llarni shaxs-son, zamon, bo'lishsizlik qo'shimchalari bilan o'zgartirish va fikr bayon etish maqsadiga mos fe'l shakllaridan nutqda to'g'ri foydalanish ko'nikmasi shakllantiriladi.

Tushunchani shakllantirish jarayonida so'zning leksik ma'nosi, uning gap tarkibida boshqa so'zlar bilan birga kelgandagi ma'nosi asta-sekin aniqlanib, oydinlashtirilib boriladi, og'zaki va yozma nutqda so'zni uslubiy to'g'ri ishlatish ko'nikmasi orta boradi. Buning uchun o'quvchilar so'zning ko'p ma'noliligi, o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishi, sinonim va antonim so'zlar bilan elementar tanishtiriladi.

O'rganilgan grammatik belgilarni amalga keng tatbiq etish va ulardan jonli nutqda aloqa maqsadida bevosita foydalanish uchun grammatik tushunchani shakllantirishda o'quvchilarda mavhumlashtirishni va so'zlar uchun xarakterli bo'lgan umumiy grammatik belgilarni sintezlashni o'stirish zarur, shuningdek, ular

so'zning leksik ma'nosini chuqur bilishlariga erishish muhimdir. Bular o'quvchilarning nutqini o'stirish mohiyatini aks ettiradi, ya'ni o'quvchilar nutqda so'zlardan amaliy foydalanishga, so'zning leksik ma'nosini tor tushunishdan chuqurroq tushunishga o'tadilar, so'zning leksik va grammatik ma'nolari bir-biriga ta'sir qilishini tushuna boshlaydilar, natijada nutqda so'zlardan ongli foydalanishga asos yaratiladi.

Grammatik va so'z yasalishiga oid mashqlar. Maktabda tildan nazariy bilimni o'rganishdan maqsad fikrni og'zaki va yozma tarzda grammatik to'g'ri va uslubiy aniq ifodalash uchun undan ongli foydalanish hisoblanadi. Biroq nazariy bilimni amalda qo'llashni esa maqsadga muvofiq va muntazam o'rgatib borish talab etiladi. Mashqlar tizimi tushunchani o'zlashtirish bosqichiga va uning xususiyatiga mos ravishda mashq turini tanlash, uning murakkablasha borishini va o'quvchilar mustaqilligi o'sib borishini hisobga olgan holda mashqlarni bajarish izchilligini aniqlashni ko'zda tutadi. Bu tizim mashqlarning o'zaro bog'lanishiga asoslangan.

Mashq turlari. Grammatik mashqlar turli asosga ko'ra tasnif qilinadi, shuning uchun mashqning har xil turi hosil bo'ladi. Agar bilimni shakllantirish xarakteriga asoslanilsa, grammatik mashqlar ikki katta guruhga bo'linadi:

1) *morfologik mashqlar* (bunga leksik-morfologik mashqlar hamkiradi);

2) *sintaktik mashqlar*.

Agar o'quvchilar faoliyatining xarakteri, ya'ni mashq jarayonida o'quvchilar bajaradigan aqliy omillar xarakteri asos qilib olinsa, mashqlar *analitik, sintetik, taqqoslashga, guruhlashga, umumlashtirishga oid* mashqlarga bo'linadi.

Mashqning o'ziga xos xususiyatlarini aniqroq belgilash uchun yuqoridagi ikki asos hisobga olinadi. Masalan, mashqning vazifasi aralash berilgan so'zlardan gap tuzishni va gap bo'laklarini ajratishni talab etsa, bu mashq bilimni shakllantirish turiga ko'ra *sintaktik mashq*, faoliyat xarakteriga ko'ra *sintetik-analitik mashq* hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda sof morfologik yoki sof sintaktik mashq juda kam ko'llaniladi, shuning uchun ham vazifaning yetakchi tomoni hisobga olinadi. Masalan, matnga mazmunga mos otni qo'yish, qaysi kelishik ekanini ko'rsatish talab etilsa, bu *leksik-morfologik mashq*dir. O'quvchi otning qaysi kelishikda ekanini aniqlash uchun u bog'langan so'z (fe'l yoki ot)ni aniqlashi (so'z birikmasini ajratishi) talab etiladi, shunga ko'ra bu mashq *sintaktik mashq* hisoblanadi.

Grammatiktahlil *analitikmashq*ga kiradi. Grammatik tahlil so'z turkumiga ko'ra (morfologik) tahlilni, gap bo'laklariga ko'ra (sintaktik) tahlilni o'z ichiga oladi.

Gap bo'laklariga ko'ra tahlil o'quvchilar o'zlashtirgan sintaktik bilimlarning me'yoriga qarab chuqurlashib boradi.

Amaldagi dasturga ko'ra, I sinf o'quvchilari "ega" va "kesim" atamalaridan foydalanmaydilar, ammo ular gapniig bosh bo'laklarini amaliy ravishda topish ko'nikmasiga ega bo'ladilar, ya'ni gap kim yoki nima haqida aytilganini bildirgan so'z (ega)ni, u haqda nima deyilganini anglatgan so'z (kesim)ni topadilar. Masalan, *Bolalar olmalarni terdilar* gapini tahlil qilishda o'quvchilar quyidagicha fikr yuritadilar: "Gap bolalar haqida aytilgan. Kimlar? – *bolalar* (so'zning tagiga bitta to'g'ri chiziq chizadilar). *Bolalar* – nima qildilar? – *terdilar* (so'zning tagiga ikki to'g'ri chiziq chizadilar). *Bolalar terdilar* – gapning asosiy qismi; nimalarni? (terdilar) – *olmalarni*".

II sinfda I sinfdagidek muhokama qilinadi, faqat mazmuni chuqurlashtiriladi. Masalan, II sinf o'quvchisi "*CHiroyli gullar adirlarni bezadi*" gapini quyidagicha tahlil qiladi: "Gap gullar haqida aytilgan. Nimalar? – *gullar* – ega (tagiga bir chiziq chizadi). Paxtalar haqida nima deyilgan? *Ochildi* – nima qildi? – kesim (tagiga ikki to'g'ri chiziq chizadi). Qaerlarni? (bezadi) – *adirlarni* – ikkinchi darajali bo'lak, gapni to'ldirayapti (tagiga uzuq chiziq chizadi). Qanday? (gullar) –

chiroyli(gullar) ikkinchi darajali bo'lak, egani izohlayapti. *Gullar bezadi* – gapning asosi. *CHiroyli gullar vaadirlarni bezadi* – so'z birikmasi”.

III-IV sinflarda sintaktik tahlil sifat jihatidan o'zgarmaydi, ammo so'z birikmasini ajratishga ahamiyat beriladi.

Morfologik tahlilning mohiyati so'zning qaysi so'z turkumi ekani, gapda qanday grammatik shaklda kelganida ifodalanadi.

To'liq morfologik tahlilda o'quvchi so'z turkumining o'zi o'rgangan belgilarini aytadi. Masalan, 1-sinf o'quvchisi shu so'z qanday savolga javob bo'lishini va nimani bildirishini aytadi (shaxs yoki narsa, narsa belgisi, harakati).

III sinfda so'z turkumlari o'tilgach, morfologik tahlil quyidagi tartibda o'tkaziladi:

Ot: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Birlik yoki ko'plikda ekanligi.

Sifat: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Qaysi ot bilan bog'langanligi.

Fe'l. 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Bo'lishli yoki bo'lishsiz ekanligi.

Og'zaki tahlil namunasi:*Mevali daraxtlar gulladi. Mevali* –sifat, qanday–*mevali; daraxtlar*oti bilan bog'langan: *mevali daraxtlar; daraxtlar*– ot, nimalar? –*daraxtlar*,ko'plikda;*gulladi* – fe'l, nima qildi? – gulladi, bo'lishli.

IVsinfda o'rganilgan mavzularni hisobga olib, morfologik tahlil biroz to'ldiriladi va quyidagi tartibda o'tkaziladi:

Ot: 1. So'z turkumi. 2. Bosh kelishik shakli. 3. Birlik yoki ko'plikda ekanligi. 4. Egalik qo'shimchasi, shaxs-soni. 5. Kelishigi.

Sifat: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Qaysi ot bilan bog'langanligi.

Son: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Qaysi ot bilan bog'langanligi.

Olmosh: Kishilik olmoshi: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. SHaxs-soni.

4. Kelishigi.

Fe'l: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Bo'lishli yoki bo'lishsiz ekanligi.

4. Shaxs-soni. 5. Zamoni.

O'quvchilar tahlil tartibini bilib olishlari uchun o'qituvchi bu tartibga rioya qilib so'zga xarakteristika berishning qulayligini tushuntiradi.

So'z turkumiga ko'ra tahlil og'zaki va yozma tarzda o'tkaziladi: uni mustaqil mashq sifatida topshirish ham mumkin. To'liq bo'lmagan morfologik tahlildan xilma-xil grammatik vazifalarni bajarish maqsadida yangi mavzu bilan tanishtirish bosqichida ham, uni mustahkamlash bosqichida ham foydalaniladi.

II.2.«Fe'l»ning lug'aviy shakllari va ma'noviy guruhlarida ishlash.

Maktabda morfologiya o'qitishning ahamiyati va vazifalari. Morfologiya grammatikaning bir qismi bo'lib, so'zning shakllari, bu shakllarning hosil bo'lish yo'llari va so'zlarning ma'lum belgilar asosida guruhlariga, ya'ni so'z turkumlariga bo'linishini o'rganadi. Shu bois, morfologiyani o'qitishda asosiy e'tibor so'zning tuzilishi, yasalishi, so'z turkumlariga bo'linishiga qaratiladi.

Ma'lumki, o'quvchilar morfologiyaga oid dastlabki ma'lumotlar bilan boshlang'ich sinflarda tanishadilar. So'zlarni otlar, sifatlar, sonlar, fe'llar, olmoshlar, yordamchi so'zlar kabi guruhlariga ajratish boshlang'ich sinfdan ularga ma'lum.

Ona tilining izchil kursidan beriladigan bilim, malaka, ko'nikmalar avvalo boshlang'ich sinflarda egallangan bilimlar, malaka va ko'nikmalarning mantiqiy davomi sanaladi.

Maktabda morfologiyani o`qitishning ham ilmiy, ham amaliy zaruriyati bor. Uning ilmiy zaruriyati shundaki keyingi bosqichda o`rganiladigan «Sintaksis» bo`limi bevosita morfologiya bilan bog`langan. Chunki kelishik, egalik va shaxs-son qo`shimchalar garchand morfologiya ob`ekti sanalsa-da, ammo ular gap qurilishida so`z va so`z birikmalari orasidagi sintaktik aloqani ta`minlovchi vosita sanaladi. Qo`shma gap sintaksisini o`rganishning bevosita yordamchi so`zlar bajaradigan vazifalar bilan aloqadorligi hisobga olinsa, morfologiya yanada muhimroq ahamiyat kasb etadi.

Maktabda morfologiyani o`qitishning amaliy ahamiyati shundaki, leksikologiyadan egallangan zaruriy bilimlar mazkur o`rganishda o`z amaliy ifodasini topadi. O`quvchi mustaqil va yordamchi so`z turkumlarini o`rganishda so`zning o`z va ko`chma ma`nosi, uyadosh, shakldosh, qarama-qarshi ma`noli so`zlarga yana murojaat qiladi va so`z boyligini oshirish, so`zdan to`g`ri xam o`rinli foydalanish imkoniyatiga ega bo`ladi.

Orfografiyaning morfologiya bilan aloqadorligi ham maktabda bu bo`limni urganishni zururiyatga aylantiradi. Chunki morfologik prinsip orfografiyaning etakchi prinsipi sanaladi.

Shunday qilib, maktab morfologi kursi quyidagi vazifalarni hal qilishni ko`zda tutadi:

-o`quvchilarni so`z yasashga, so`zning yangi shakllarini hosil qilishga o`rgatish; so`z zahirasini oshirish, so`zdan tug`ri va o`rinli foydalanish malakalarini kengaytirish;

-so`zlarning aloqa-munosabat shakllaridan foydalanish malakalarini kengaytirish;

-imloviy savodxonlikni takomillashtirish;

-gap qurish va matn yaratish malakalari ustida ishlash;

DTSda ko`zda tutilgan talablar har bir mavzuni o`rganish jarayonida izchillik bilan amalga oshirildi.

O`quvchilarni so`z turkumlarini o`rganishga tayyorlash. So`zlarni turkumlarga ajratish «To`plam» va «tasnif» tushunchalarining mohiyatini anglash bilan chambarchas bog`langan. O`quvchilar 6-sinf darsligining 1- betidagi rasmda berilgan narsa-buyumlarni shu buyumlar orasidagi o`xshashliklar asosida guruhlash orqali «to`plam» va «tasnif» xususida umumlashma hosil qiladilar.

«To`plam» deyilganda tahlil qilish, o`rganish uchun olingan har xil narsalar, belgilar, voqea-hodisalar majmuasi tushuniladi.

«Tasnif» esa to`plamni avval kattaroq guruhlariga, so`ngra bunday guruhlarining o`zini ichki turlarga, ajratilgan turlarni ichki xillarga, xillarni navlarga, navlarni ko`rinishlarga bosqichma-bosqich saralashdir.

Tasnif xususida o`quvchilar hosil qilgan tasavvurlar darslikning 13-betida berilgan «Tasnif-borliqni bilish asosi» ma`rifiy matni orqali mustahkamlanadi.

O`quvchilar «to`plam» va «tasnif» tushunchalarining mohiyatini anglashgach, so`z tarkibi va qo`shimchalar tasnifini o`rganishga tayyor bo`ladilar.

So`zni o`zak va qo`shimchalarga ajratish va so`z turkumlarini o`rganishga puxta zamin hozirlaydi. O`quvchilar berilgan so`zlardan o`zakdoshlarni topish, o`zakdoshlar nima bilan bir-biridan farqlanishini tushuntirish, o`zakdosh so`zlarni qo`shimchadoshlarga ajratish, qo`shimchalarning o`zaklarga qanday qo`shimcha ma`no qo`shayotganligini aniqlash orkali o`zak va qo`shimcha haqida keng ma`lumotga ega bo`ladilar.

So`zning o`zagini aniqlay olish, qo`shimchalarning turlarini bilish fe'l, ot, sifat, ravishlarni tub va yasama so`zlarga to`g`ri ajrata olish imkonini beradi.

O`quvchilar so`z yasovchi, so`z o`zgartiruvchi va shakl yasovchi qo`shimchalar xususida zaruriy bilim, malaka va ko`nikmalarni egallashgach, so`z

tarkibi bilan tanishadilar hamda soʻzning asosi xususida umumlashma hosil qiladilar. Bu soʻz turkumlarini puxta oʻrganish uchun poydevordir.

Maktabda soʻz turkumlarini oʻrganish. «Feʼl» soʻz turkumini oʻqitish. «Feʼl» soʻz turkumi xususidagi dastlabki maʼlumotlar boshlangʻich sinflarda va «V» sinfda «Muqaddima» boʻlimi orqali beriladi. SHuning uchun mazkur soʻz turkumini oʻrganishdan oldin egallangan bilim, malaka va koʻnikmalar takrorlanadi. Berilgan boʻlishli feʼllardan boʻlishsiz (va aksincha) feʼllar hosil qilish, ular ishtirokida gaplar qurish, kesim vazifasida kelgan feʼllarning zamonini almashtirib qoʻllash, kesimlarga shaxs-son va zamon qoʻshimchalari qoʻshish ishlari oʻrganilganlarni oʻquvchilar xotirasida tiklash imkoniyatini yaratadi.

VI sinfda feʼllarning lugʻaviy shakllari va maʼno guruhleri oʻrganiladi. Oʻquvchilar «Tub va yasama, sodda va koʻshma feʼllar», «Feʼllarning umumiy xususiyatlari», «Feʼl nisbatlari» (aniq nisbat, orttirma nisbat, majhul nisbat, oʻzlik nisbat, birgalik nisbat), «Nisbat qoʻshimchalarining soʻz yasovchilar bilan yaxlitlanishi va takror qoʻllanilishi», «Feʼlning vazifa turlari» (harakat nomlari, sifat doshlar, ravish doshlar), «Harakat tarzi shakllari», «Feʼlning maʼnoviy guruhleri» (yurish-harakat feʼllari, nutq feʼllari, tafakkur feʼllari, natijali faoliyat feʼllari, natijali faoliyat feʼllari, holat feʼllari singari mavzular bilan tanishadilar.)

Mazkur mavzularni oʻrganishda asosiy eʼtibor oʻquvchilarning soʻz zahirasini feʼllar bilan boyitish, ogʻzaki va yozma nutqda ulardan toʻgʻri va oʻrinli foydalanish malakalarini kengaytirishdan iboratdir.

Oʻquvchilarning soʻz zahirasini feʼllar bilan boyitishning muhim choralaridan biri feʼl-sinonimlar ustida ishlashdir. Berilgan feʼllarga maʼnodoshlar topish (mas., ajablanmoq, taajjublanmoq, hayron boʻlmoq; ayirmoq, ajratmoq, judo qilmoq, mahrum qilmoq), sinonimik uyadagi maʼnosi tushunarli boʻlmagan soʻzlarning maʼnosini izohlash, qatordagi har bir soʻz yordamida gaplar tuzish (mas., Salimaxon berilgan soʻzlar ichidan feʼllarni *ajratdi*. Bozorga olib ketilishi lozim boʻlgan mevalarni bir yoqqa *ayirdi*), matnni tahrir qilib, takrorlangan feʼllar

o`rniga ularning sinonimlarini qo`llash singari ijodiy-amaliy ishlardan foydalanish o`quvchilarning so`z zahirasi oshirishda o`ta muhimdir.

«Harakat nomi» mavzusini o`rganishda berilgan matn yoki gaplardan harakatni atab kelgan so`zlarni ajratish, ularni qo`shimchadoshlarga bo`lib guruhlash, bu guruhlarni mustaqil davom ettirish, qo`shimchadosh so`z guruhlari uchun xos bo`lgan qo`shimchalar: -sh –ish, -v, -uv, -moq ni ajratish, bu qo`shimchalar bilan hosil bo`lgan so`zlarning imlosi, gaplarni harakat nomi birikmalariga, birikmalarni gaplarga aylantirish (mas., haqiqat tantana qiladi, - Haqiqatning tantana qilish kabi), harakat nomlarini *zarur, kerak, lozim, shart, muhim* kabi so`zlar bilan birikib, kesim vazifasida kelishi ustida ish olib boriladi.

Fe`lning ravishdosh va sifatdosh shakllarini o`rganishda ham shunga o`xshash amaliy ishlar davom ettiriladi. O`quvchilar berilgan fe`l juftlarini (mas., keldim, ishladim) bog`lovchilar yoki ohang vositasida bog`lab gap tuzish, bu fe`llarni –b (-ib), -gach (-kach) qo`shimchalari bilan biriktirib, gaplarning shaklini o`zgartirish (mas., men keldim va ishladim – Men keldim, ishladim – Men kelib ishladim – Men kelgach ishladim kabi), ravishdosh yasovchi qo`shimchalar ro`yxatini tuzish, ular yordamida so`zlar hosil qilish, bu qo`shimchalarning imlosi ustida ishlash kabi amaliy ishlardan foydalaniladi.

Sifatdoshlarni o`rganishda o`quvchilar berilgan «sifat – ot» shaklli birikmalarda (mas., siniq shisha, buzuq uy, quruq meva) sifatni fe`l bilan almashtirish (mas., singan shisha, buzilgan uy, qurigan meva) va sifatli birikmalar hosil qilish, sifatdoshlarni hosil qiluvchi birikmalarni aniqlash, ularning imlosi ustida ishlash, sifatdoshlardan foydalanib, gaplarning mazmunini saqlagan holda shaklini o`zgartirish (mas., Kim ko`p o`qisa, dono bo`ladi. - Ko`p o`qigan kishi dono bo`ladi) singari topshiriqlarni berish mumkin.

Ma`lumki, tuslangan fe`llarning ham, tuslanmagan fe`llarning ham bo`lishli va bo`lishsiz shakllari mavjud. O`quvchilar bu mavzularni o`rganishda bo`lishli fe`llarni bo`lishsiz shaklga va aksincha, bo`lishsiz fe`llarni bo`lishli fe`llarga

aylantirish, bo'lishsiz shaklni hosil qiluvchi ko'shimchalarni aniqlash ustida ish olib boradilar.

«Fe'l» so'z turkumini o'rganishda, ayniqsa, uyadosh fe'llar ustida ishlash muhim ahamiyatga ega. 5-sinfda o'quvchilar «Uyadosh so'zlar» mavzusini o'rganishda bir qator uyadosh fe'llar bilan ham tanishganlar. Chunonchi, «Ona tili» darsligi (5-sinf)ning «Lug'at» qismida namuna sifatida «olmoq» va «ko'rmoq» fe'lining uyadoshlari berilgan. Bu ish 6-sinfda davom ettiriladi. Berilgan umumiy ma'noli fe'lining xususiy ma'nolarini aniqlash, bir paradigmani tashkil etgan fe'llar ro'yxatini tuzish (mas., nutq fe'llari: so'zlamok, gapirmok, pichirlamok, shivirlamok, baqirmok, o'qimok, hikoya qilmoq, qichqirmok, v.h.) singari ijodiy-amaliy ishlar o'quvchilar so'z zahirasini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Mazkur so'z turkumini o'rganishda o'quvchini ta'lim jarayonining faol ishlovchisiga aylantirish uchun kuzatish, izlanish, alohidaliklarni sharhlash, qiyoslash, umumiylikni aniqlash, farqlarni topish, tasnif etish, hukm chiqarish, amalda qo'llash singari aqliy faoliyat usullarini qo'llash lozim.

«Fe'l» so'z turkumiga oid barcha mavzular til xodisalarini kuzatish va izlanish bilan boshlanib, umumlashmalar hosil qilish va amalda qo'llash bilan yakunlanadi.

«Fe'llarning yasalishi» mavzusini o'rganishdan oldin o'quvchilarning o'zak va qo'shimcha xususida egallagan ma'lumotlari xotirada tiklanadi. Berilgan so'zlarni o'zaktoshlarga ajratish va har bir so'zning qaysi so'z turkumiga mansub ekanligini aniqlash o'rganilganlarni xotirada tiklash hamda yangi mavzuni o'rganishga zamin hozirlaydi.

Berilgan fe'llarni o'zagiga qarab, ularni otlardan, sifatlardan, taqlidiy so'zlardan hosil bo'lgan fe'llar kabi guruhlariga ajratish, -la, lan, -lash, -illa, -irra, -y, -ay, -r, (-ar), -ik, (-ik), -i, -t qo'shimchalari yordamida berilgan tub so'zlardan fe'llar hosil qilish va har bir guruhni mustaqil davom ettirish, ularning imlosi

ustida ishlash o`quvchilarning so`z boyligini oshirish, imlo savodxonligini takomillashtirish imkoniyatini yaratadi.

Muayyan qolip asosida so`zlar hosil qilish ham bolalarning so`z boyligiga ijobiy ta`sir ko`rsatadi. Masalan, «ot-la», «sifat-ay», «fe`l-sa edi (-saydi)», «Fe`l – sa kerak» (tishla, toray, uzsa edi, yozsa kerak v.h.) shunday qoliplar sirasidandir.

«Qo`shma fe`llar» mavzusini o`rganishda o`quvchilarni matndan «ot fe`l» tuzilishli qo`shma fe`llarni ajratish ularning ma`nosi va imlosini sharhlash; ajratilgan qo`shma fe`llarni yasovchi fe`lga ko`ra (qilmoq, bermoq, ko`rmoq, olmoq kabi) guruhlash, ularni mustaqil davom ettirish; qo`shma fe`llarni tub va yasama sodda fe`llar bilan almashtirish (yordam bermoq - yordamlashmoq, g`amxo`rlik qilmoq- qayg`urmoq kabi); matndan «Ravishdosh-fe`l» shaklli qo`shma fe`llarni ajratish, birinchi fe`lning qo`shimchalarini aniqlash, ikkinchi fe`lga ko`ra qo`shma fe`llarni guruhlash, bu guruhlarini mustaqil davom ettirish, ko`makchi fe`lni izohlash, bilmoq, yotmoq, turmoq, surmoq, bilmoq, bormoq, ketmoq, qolmoq, chiqmoq kabi ko`makchi fe`llarning ma`nosini izohlash, olmoq, bermoq fe`llarining imlosi (ayta oldi-aytoldi, ayta berdi-aytaverdi) ustida ishlash singari ijodiy amaliy ishlar o`ta foydalidir.

«Fe`l» so`z turkumini o`rganishda o`quvchilarni shu so`z turkumining uslubiy imkoniyatlari bilan tanishtirish ham, ayniqsa, zarur.

«Fe`l» so`z turkumini o`rganishda gap ustida ishlash markaziy o`rinni egallaydi. Bir bo`lakli sodda gaplarni fe`l kesimdan so`roq berish orkali ikki bo`lakli va ko`p bo`lakli sodda gaplarga aylantirish (mas. Boraman – Men boraman- Men bugun qishloqqa boraman –Men bugun buvimni ko`rgani qishloqqa boraman kabi), gaplarda tuslangan fe`llarni tuslanmagan fe`llar bilan almashtirish (mas., Yozgi ta`til boshlandi va biz sayohatga chiqdik –Yozgi ta`til boshlangach biz sayohatga chiqdik; Karim xatni oldi va diqqat bilan o`qidi- Karim xatni olib, diqqat bilan o`qidi kabi,) harakat nomlari ishtirokida gaplar tuzish va matn yaratish, gaplarni harakat nomi birikmalariga, bunday birikmalarni gaplarga

aylantirish (mas., hamma biladiki, haqiqat tantana qiladi- Haqiqatning tantana qilishini hamma biladi kabi) berilgan fe'l juftlarini bog'lovchilar yoki ohang yordamida bog'lab gap tuzish, bu fe'llarni hosil qilingan gaplar tarkibida bir-biri bilan yana qaysi usul bilan bog'lash mumkinligini aniqlash, gaplarni kengaytirish va toraytirish singari amaliy ishlar o'quvchilarda faqat morfologik malakalarnigina emas, balki sintaktik malakalarni ham rivojlantirishga yordam beradi.

«Fe'l» so'z turkumini o'qitishda DTSning muhim talabalari (o'qish texnikasi; o'zgalar fikri va matn mazmunini anglash malakasi; fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi)ga amal qilinadi. Mazkur so'z turkumini o'qitishda har bir o'rganilayotgan mavzu bilan bog'liq holda bu talablar amalga oshiriladi. Chunonchi, o'qish texnikasi sodda va qo'shma fe'llarning aytilishi ustida ishlash, nisbat qo'shimchalarining tug'ri talaffuz etish, kengaytirilgan harakat nomi, sifatdash, ravishdash birikmali gaplarni o'qish, qo'shma fe'llarning talaffuzi ustida ishlash, shu so'z turkumi bilan bog'liq holda berilgan matnlarni ifodali o'qish orqali amalga oshirilsa, o'zgalar fikri va matn mazmunini anglash, so'z ma'nolari ustida ishlash, berilgan fe'llarga ma'nodoshlar topish hamda ularning har biri ishtirokida gaplar qurish, matn mazmunini o'z so'zlari bilan so'zlash, reja tuzish singarilar orqali qo'lga kiritiladi.

Fikrni yozma shaklda bayon qilish malakalari esa, asosan har bir soatlik dars mashg'uloti davomida yoki dars oxirida matn yaratish, yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar ustida ishlash orqali amalga oshiriladi.

Maktabda morfologiya o'qitishning ahamiyati va vazifalari: o'quvchilarni so'z yasashga, so'zning yangi shakllarini xosil qilishga o'rgatish, so'z zahirasini oshirish, so'zdan to'g'ri va o'rinli foydalanish malakalarini kengaytirish;

- so'zlarning aloqa-munosabat shakllaridan foydalanish malakalarni kengaytirish;

- imloviy savodxonlikni takomillashtirish;

- gap qurish va matn yaratish malakalari ustida ishlash.

2. O`quvchilarini so`z turkumlarini o`rganishga tayyorlash.

- «To`plam» deyilganda tahlil qilish, o`rganish uchun olingan har xil belgilar, voqea- hodisalar majmuasi tushuniladi.

- «Tasnif» esa to`plamni avval kattaroq guruhlariga, so`ngra bunday guruhlarining o`zini ichki turlarga, ajratilgan turlarni ichki xillarga, xillarni navlarga, navlarni ko`rinishlarga bosqichma- bosqich saralashdir.

3. Maktabda so`z turkumlarini o`rganish «Fe'l» so`z turkumini o`qitish imkoniyatlari:

- o`quvchilarning so`z zahirasini fe'llar bilan boyitish;

- «harakat nomi» mavzusini o`rganishda berilgan matn gaplardan harakatni atab kelgan so`zlarni ajratish, ularni qo`shimchadoshlarga bo`lib guruhlash;

- fe'lning ravishdosh va sifatdosh shakllarini o`rganishda fe'l juftlarini bog`lovchilar yoki ohang vositasida bog`lab gap tuzish;

- uyadosh fe'llar ustida ishlash;

- fe'llarning yasalishi mavzusini o`rganishda so`zlarni o`zaklarga ajratish; boshqa so`z turkumlaridan yasalgan fe'llarni guruhlariga ajratish;

- muayyan qoliplar asosida so`zlar hosil qilish, mas., «ot-la», «sifat-ay», «fe'l-sa edi (-saydi)», «fe'l-sa kerak»(tishla, toray, uzsa edi, yozsa kerak) kabi;

- qo`shma fe'llar mavzusini o`rganishda o`quvchilarni matndan « ot + fe'l» tuzilishli qo`shma fe'llarni ajratish, ularning ma'nosi va imlosini sharhlash kabi.

Asosiy adabiyotlar

- 1.Бозоров О. «Олмошларнинг қўлланилиши». Тил ва адабиёт таълими. 1992 йил 2 –сон.
- 2.Мирзакулов Т. «Грамматикани ўқитишнинг лингвистик асослари» Тошкент - 1994 «Ўқитувчи»
- 3.Неъматов Х.Г., Ғуломов А., Зиёдова Т. Ўқитувчиларнинг сўз бойлигини ошириш. Тошкент-1997
- 4.Неъматов Х.Г., Ғуломов А., Қодиров М., Абдурахимова М. «Она тили» 5- синфлар учун дарслик. Тошкент. «Ўқитувчи» 2000 йил.
- 5.Неъматов Х.Г., Ғуломов А., Қодиров М., Абдурахимова М. «Она тили» 6- синфлар учун дарслик. Тошкент. «Ўқитувчи» 2000 йил.

6.Неъматов Х.Г., Ғуломов А., Қодиров М., Абдурахимова М. «Она тили» 7- синфлар учун дарслик. Тошкент. «Ўқитувчи» 2000 йил.

7.Омилхонова М., Абдуллаев Й., Абдулхатова Р., Иноғомова Р., Орифжонова. 5-6-синф она тили дарслари (методик қўлланма) Тошкент-«Ўқитувчи» –1978 йил.

8.Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури: Она тили «Таълим тараққиёти», ЎзРХТВ ахборотномаси, 1- махсус сон, Тошкент, «Шарқ», 1999 йил 46-138 бетлар.

9.Ўрта мактабларда она тили ўқитишни такомиллаштириш йўллари ва формалари. Илмий методик тўплам. Тошкент 1986 йил

10.Ғуломов А., Неъматов Х. Она тили таълими мазмуни. Тошкент «Ўқитувчи» 1995 йил.

11.Ғуломов А., Қобилова Б, Нутқ ўстириш машғулотлари. Тошкент. «Ўқитувчи» 1995.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinflarda so'zning morfemik tarkibi va so'z yasalishini o'rgatish o'quvchilarning har bir so'zga ongli munosabatda

bo'lishlari ta'minlaydi, so'z tarkibi va uning yasalishi haqida dastlabki tushunchalarni shakllantiradi.

Boshlang'ich sinf ona darslarining samarali bo'lishiga erishish bir qator muhim talablarni hisobga olish zarur. Mazkur mavzu ustida ishlash jarayonida quyidagi umumiy xulosaga kelindi.

1. Bugungi kunda avlodga bilim sirlarni o'rgatishga pedagogik texnologiyalardan yangicha foydalanishni davr talab qilinmoqda. Tizimli o'qitish oldingi o'qitishlardan farq qilish lozimdir.
2. Ona til darsida o'quvchilarga o'tgan darsga berilgan mavzuni savol-javob o'tkazish asosida gapirtirish lozim.
3. Ona tili darslarida o'quvchilariga mashqlarni bajarishdan oldin nimalarga e'tibor berish kerakli tushuntirilib maxsus topshiriqlar berilsa, o'quvchilar mas'uliyati ortadi.
4. Darslarda ko'rgazmalilikdan foydalanish dars jarayonida rang-barang ish usularini qo'llash o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlarni yanada ortiradi
5. Ona tili darslarida mustaqil ishlarning o'ni ham solmoqli ahamiyatga ega, chunki yosh avlodni mustaqil ishlashga, fikrlashga o'rgatish ularni ongli ravishda fikrlash qobiliyatlarni o'stiradi va rivojlantiradi. Mustaqil ishlash o'qitishning eng dolzarb usularidan biridir. O'ndan har bir fanni o'qitishda foydanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yuqorida sanab o'tilganlarni amalga bajarish orqali darslar ona tili darslarni shu jumladan so'z tarkibi mavzusini o'tishda yaxshi samaradorlikga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. «Ma'naviyat» Toshkent. 2008-yil. 35-bet
2. Ta'lim taraqqiyoti. Boshlangich ta'lim, «Sharq» 1999-yil, 7-maxsus son.
3. Qosimova K. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi. 1985-yil. 48-52-betlar.
4. Ashrapova T. va b. Ona tili o'qitish metodikasi. T. «O'qituvchi», 1984-yil. 102-103-betlar.
5. Ta'lim to'g'risidagi qonun T., 1997-yil.
6. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi T., 1997-yil.
7. Mirzayev I. Dars tahlili, T., «O'qituvchi», 1980-yil. 19-21-betlar.
9. Umarova M. O'qish kitobi. 3-sinflar uchun darslik. –Toshkent: Yangi asr avlodi. 2003-yil.
10. Shojalilov A. va boshqalar. O'qish kitobi. 4-sinflar uchun darslik. –Toshkent: O'qituvchi. 2003-yil. 49-50-betlar.
11. Yusupov M. Boshlang'ich sinflarda o'qish va yozish malakalarini shakllantirish. –Toshkent: O'qituvchi. 1989-yil.
12. Safarova R. va b. «Alifbe», T., «Ma'naviyat», 2005-yil.
13. Abdullayeva K. va boshqalar. Savod o'rgatish metodikasi. T., «O'qituvchi», 1996-yil. 18-25-betlar.
14. Safarova R. va b. Savod o'rgatish darslari. T., «Ma'naviyat», 2003-yil.
15. Abdullayeva K. Rasmi alifbe, 1-sinflar uchun qo'llanma, T., «O'qituvchi», 1970-yil.
24. Sodiqova M., Usmonova U. O'zbek tilining orfoepik lug'ati. T., «O'qituvchi», 1977-yil.

25. Gʻulomova M. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarini xusnixatga oʻrgatish. T., «Oʻqituvchi», 1970-yil.
26. Abdullayeva K. Diktantlar toʻplami. Toʻrt yillik boshlangʻich maktablar uchun. T., «Oʻqituvchi», 1997-yil.
27. Qosimova K. Va boshqalar. Ona tili oʻqitish metodikasi. “Noshir”, Toshkent-2009 yil. 70-109-betlar.

Elektron taʼlim resurslari

1. www.ziynet.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.tdpu.uz